

Сучасний духовий оркестр: його складники і дієвість

Степанова Анна Олександрівна¹

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна

E-mail: golden.saxanna@gmail.com

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-4715-3840>

У статті висвітлено сучасну композицію духового оркестру, основні музичні інструменти, що складають виконавські колективи, особливості звучання, діапазону, теситури традиційних музичних інструментів. Також звертається увага на особливості керівництва духовим оркестром та професійну майстерність диригента.

Однією з основних відмінностей духового оркестру є можливість його використання на відкритому повітрі. Його потужний і гучний звук не потребує підсилення різними технічними пристроями - мікрофонами чи іншими пристроями тощо. Тому цей вид виконання духової музики використовується здебільшого для супроводу урочистих процесів різного роду, а також для виконання танцювальної музики.

Найвищий тип духового оркестру – «великий змішаний духовий оркестр», який має можливість виконувати роботи значної складності.

Склад «великого змішаного духового оркестру» характеризується насамперед уведенням трьох-чотирьох тромбонів, трьох частин труб і чотирьох частин рогів. Крім того, «великий змішаний духовий оркестр» має набагато більшу повну групу дерев'яних духових інструментів, що складається із трьох флейт (флейта пікколо та дві великі флейти), двох гобоїв, рогу англійської мови, великої групи кларнетів із їх різновидами, два фаготи, контрафагот і саксофон.

Для забезпечення звуків із низькими регістрами гелікони вводяться до «великого змішаного духового оркестру» низько звучні мідні інструменти, розташовані по колу. У сучасному складі оркестру гелікони замінені трубами.

Ефективне функціонування духового оркестру та управління ним – це історично сформований процес особливого виду музичної та творчої діяльності, що включає конструктивні та технічні винаходи музичних інструментів, навички та здібності виконання, ефективного управління оркестром через професійні, комунікативні та особисті якості керівника оркестру (диригента).

Ключові слова: духовий оркестр, духові музичні інструменти, керівництво духовим оркестром, диригент, музично-творча діяльність.

Вступ. Останнім часом, на превеликий жаль, духові музика потерпає певну байдужість із боку дітей та молоді та, як і все класичне музичне мистецтво, стає предметом уваги тільки професійних музикантів. Натомість, починаючи з другої половини ХХ ст. духові оркестри були майже у всіх загальноосвітніх навчальних закладах та установах – палацах культури та дозвілля. Це, непевно, пояснюється сучасним широким розповсюдженням нових видів музичного мистецтва та виконавства, що поступово витісняє з широкого вжитку живе виконавство на музичних інструментах.

Однак, розвиток класичної музики та виконавства не зупиняється, з'являються нові музичні інструменти і види музичного виконавства з поєднанням нових музичних інструментів із класичними, що впродовж останніх століть зайняли своє місце в музичному мистецтві.

Виникнення духових музичних інструментів має свою історію. Існує безліч науково-історичних праць, які найбільш повно висвітлюють їх появу, вдосконалення та видозміну, способи гри та виконавства духових творів. Одним із перших найбільш відомих і популярних досліджень із історії духової музики є історико-теоретичні праці відомого російського музиканта і педагога С. Левіна (Левин, 1973).

Щодо українських досліджень, присвячених розвитку духових музичних інструментів та світової духової музики, то слід насамперед, виділити дослідження П. Круля, В. Богданова, які висвітлюють у своїх роботах особливості розвитку української духової музики в контексті розвитку європейської музичної культури (Круль, 2001).

Мета статті: висвітлити основний склад сучасного духового оркестру та зміст його музично-

¹ старший викладач кафедри музично-інструментальної підготовки Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

творчої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Увага до виконавства на духових музичних інструментах з'явилася ще у XII-XIII ст. Водночас, до духових інструментів було неоднозначне ставлення, оскільки їх звучання з боку церкви викликало різне тлумачення у зв'язку зі специфічним способом звукового видобування на духових інструментах та звукоутворення музичних творів, що порівнювалося з демонічними особливостями духового звучання.

Духові інструменти не брали участь у церковних богослужіннях, а тільки під час світських вистав, вуличних свят, виконуючи мелодії в унісон зі співаками і хором, допомагаючи їм підтримувати інтонаційну стійкість (Briseno, 2021).

Історія духових інструментів започатковується у стародавніх цивілізаціях, які використовували роги тварин, гілки дерев і черепашки для відтворення деяких звуків, здебільшого в релігійних церемоніях, таких як поховання, ритуали для відлякування злих духів, для полювання і як засіб спілкування. У деяких культурах та типах релігій вони використовувалися в літургії.

У бронзовий період різні народів почали створювати інструменти з розплавленого металу, що використовувалися як засоби звукового сповіщення та певних сигналів у війнах. В Єгипті, наприклад, труба також застосовувалась у військових цілях. Євреї використовували ріг «золотого бика», більше відомий як «шофар» – єврейський ритуальний духовий музичний (сигнальний) інструмент, зроблений із рогу тварини. У період Відродження у великих містах створювалися групи інструменталістів, які розважали мешканців і влаштувати концерти під відкритим небом.

Металеві духові інструменти прийнято називати «мідними». Здебільшого, вони виготовлялися з мідного металу. Їх звук здійснював рухом повітря, який коливається в колоні трубної форми. Отвір для впуску повітря називають мундштуком. Найбільш традиційними і розповсюдженими серед металевих духових інструментів є труба, тромбон і труба.

Дерев'яні духові інструменти виготовляються з дерева, повітря впускається за допомогою мундштука, який іменується «тростина». Серед них найбільш поширеними є кларнет, фагот, флейта, гобой і саксофон.

Серед духових існують ще й клавішні інструменти. У цій групі є два типи інструментів: «орган» і «акордеон». В органі звук утворюється за допомогою труб різного розміру і калібру, через які проходить повітря за допомогою потужних компресорів. Потужність повітря і необхідний розмір труб регулюється клавіатурою і педалями.

Другий тип клавішних духових інструментів прийнято називати акордеоном. Цей тип є популярним інструментом у всьому світі. Його звук досягається за рахунок продування повітря за допомогою так званого «хутра» через металеві пластини, які прийнято називати «язичками». У різних народностей такі музичні інструменти називаються по-різному: акордеон, баян, гармонь тощо.

Ураховуючи різноманітну специфіку походження та виготовлення духових музичних інструментів, в історії виникнення духової музики, духові музичні інструменти можна умовно поділити на різні види:

Інструменти «ембюшюр» (embouchure – рот, «ротевий дотик, подих»), звуковидобування з яких відбувається за допомогою мундштука – це труба, валторна, тромбон, труба, ін.

Прості язичкові інструменти, з одинарним язичком (одинарною тростиною), який закріплюється на дзьобообразному мундштуці – кларнети, саксофони, а також усі їх варіанти.

Подвійні язичкові інструменти з подвійним язичком (подвійною тростиною), що складається з двох тонких пластинок на штифті – гобой, фагот, англійський ріжок, ін.

Рідкісними духовими музичними інструментами, що застосовуються у духовій музиці, є так звані «капсульні» – група духових язичкових музичних інструментів, що виникли в період Пізнього Відродження. Основною їх особливістю є наявність порожнистої жорсткої капсули із вдувним отвором. У середині капсули є тростина. Звуковидобування здійснюється за допомогою вдмухування повітря в капсулу, не торкаючись тростини губами. Ця група інструментів має невеликий діапазон, що складає, здебільшого, нону, дециму. Звук цих інструментів відрізняється потужною гучністю («крикливістю»). До капсульних музичних інструментів відносять – крумхорн, шалей, раушпфайфе, корнамуза, сордун, кортхольт та ін. (Boydell, 1982).

Окремим видом духових музичних інструментів є інструменти, звуковидобування на яких відбувається за допомогою допоміжних предметів (приладів). До таких належать інструменти з повітряними балонами та вібраційними пристроями. Такі інструменти можуть бути двох типів: інструменти з трубками і інструменти з вібраційними пластинами. Інструменти з трубками – це орган, вібраційні платини, мають акордеон, баян, волинка тощо.

Ці музичні інструменти хоч і належать до духових, натомість використовуються в інших видах музичного мистецтва. Їх здебільшого використовували як сольні або акомпануючі музичні інструменти.

Духові оркестри в такому розумінні, як сьогодні, з'явилися в XIX столітті, хоча використання духових музичних інструментів у класичній музиці, почало відбуватися ще на початку XVII століття з появою музичного жанру – опери. Водночас зауважимо, що одним з перших випадків використання не поодиноких духових інструментів, а саме духового оркестру в академічній («серйозній») музиці стала опера великого італійського композитора Джузеппе Верді (1813-1901), що була написана в 1871 році на замовлення єгипетського правителя Ісмаїла-паші для Каїрського оперного театру, відкриття якого було приврочено до найвеличнішої події історії Єгипту – відкриття Суецького каналу.

В опері для виконання знаменитого «тріумфального маршу» на сцену виводиться духовий оркестр. Спеціально для нього, поряд з існуючими на той час духовими інструментами, композитор придумав, так звані «єгипетські труби». Із їх фанфарного вигуку починається фінал другої дії, в якому звучить «тріумфальний марш». Під його звуки на сцену виходить єгипетське військо, яке в битві з ефіопами вийшло переможцем. «Тріумфальний марш» Дж. Верді і сьогодні є популярним, і входить до репертуару духових оркестрів сучасності. Водночас для повної уяви про духовий оркестр, слід, на наш погляд, звернути увагу на етимологічний складник появи цього терміна.

Слово «оркестр» (грец. ὀρχήστρα оркестр – майданчик для хору в античному театрі) походить з Давньої Греції, де воно використовувалося для позначення хору, який під акомпанемент музичних інструментів («цитр» і «рогів») виконував пісні та танці на передній частині священного вівтаря. Натепер це слово застосовується для позначення групи музикантів, які спільно виконують музичні твори на музичних інструментах, а також акомпанують сольним вокальним, інструментальним виконавцям або хору (Музикальна енциклопедія, 1978: 83-97).

Класичний духовий оркестр, переважно, складається із двох груп інструментів, ударних і духових, кожна з яких включає в себе цілу низку підгруп. Основою духового оркестру є мідні духові інструменти: широко мензурні та флюгельгорні інструменти становлять основу духового оркестру. З-поміж них такі інструменти, як «альт-горни», «сопрано-флюгельгорни», «тенор-горни», «корнети», «баритони» і «туби».

Друга за значимістю група інструментів духового оркестру – це вузько мензурні інструменти: валторни, труби і тромбони. Вони найчастіше об'єднуються в так звані ансамблі за звучанням: басові, баритонові та альтові. Для великого оркестру додаються флейти, кларнети, саксофони. Якщо склад оркестру повний, до його складу входять фаготи і гобої.

У занадто великих оркестрах використовуються досить рідкісні інструменти, такі як «амур гобой» або «альтова флейта».

«Амур гобой» (франц. гобой любові) – дерев'яний духовий інструмент, різновид гобоя. За розміром він більше звичайного гобоя і в порівнянні з ним має менш наполегливий і більш м'який, спокійним тембр. «Амур гобой» – інструмент у ладі «Ля» (in A), транспонується на малу терцію вниз. У сімействі гобоя «амур гобой» виконує тесситуру функцію «меццо-сопрано» (Gifford, 1983).

Альтова флейта застосовується, здебільшого, в оркестрі для отримання специфічних низьких звуків особливого тембру, а в другій половині XX століття також почала використовуватися як ансамблевий і сольний інструмент. Одним із перших її використав російський композитор Римський-Корсаков М.А. (1844-1908) в опері-балеті «Млада» (1890) (Черных, 1989: 83).

Обов'язковим складником духового оркестру є група ударних інструментів. Це музичні інструменти, в яких звук видобувається ударами рукою, пальцями, металевою паличкою або спеціальною калаталом: барабан, литаври, ксилофон, тарілки, тамбурин, там-там, дзвін, кастаньєти та ін.

Ксилофон (грец. xylo – дерево, деревина і phone – звук) – ударний інструмент із визначеною висотою звука, конструкція якого складається з набору різних за величиною дерев'яних брусків (пластинок). Ксилофон прийшов до Європи з Азії в середні віки і до XIX ст. залишався народним інструментом. Ксилофон часто використовують як сольний інструмент, він входить до складу симфонічних оркестрів та естрадних ансамблів.

Ударна установка – набір ударних інструментів, до складу якої, переважно, входять: великий барабан з педаллю, малий барабан, там-там, що являє собою опуклий диск, виготовлений з металевого сплаву, підвісні і педальні тарілки. Залежно від стилю і характеру музики, що виконується, в установку можуть вводитися додаткові ударні інструменти, наприклад: кастаньєти, дерев'яні коробочки, тамбурин та ін.

Обов'язковим складником духового оркестру є так звана «яничарська група». Цей термін виник на початку XVIII століття в Європі. Ним позначали набір традиційних інструментів військового оркестру: яничар – малий, циліндричний і великий барабани.

Окрім описаних вище груп, до складу духового оркестру входять ще й клавішні інструменти. Це можуть бути фортепіано, клавесин, орган і сучасні електронні пристрої, які забезпечують специфічні звуки.

Здійснивши огляд основних музичних інструментів духової музики, духові оркестри можна умовно поділити на «малі змішані», «великі змішані» та «військові» оркестри. Найбільш повну характеристику оркестрів у свій час виклав у своїй науковій розвідці Дмитро Романович Рогаль-Левицький (1898-1962) – російський музикознавець і педагог (Рогаль-Левицький, 1961).

«Малий змішаний духовий оркестр» вважається більш поширеним виконавським колективом. Особливістю малого змішаного духового оркестру є два чинники: невелика кількість учасників та можливість розширення діапазону висотності. Завдяки участі флейт і кларнетів із їх різновидами оркестр має можливість відтворення звуків високого регістру.

Завдяки специфіки звучання дерев'яної групи, поєднанням звучання мідних інструментів (валторни, труби) виникає можливість уведення нових тембрів.

Вищим видом духового оркестру є «великий змішаний духовий оркестр», який має можливість виконувати твори значної складності.

Склад «великого змішаного духового оркестру» характеризується насамперед уведенням трьох або чотирьох тромбонів, трьома партіями труб, чотирма партіями валторн. Крім того, «великий змішаний духовий оркестр» має значно більш повну групу дерев'яних духових інструментів, яка складається із трьох флейт (флейта ріссоло і дві великі флейти), двох гобоїв, англійського рижка, великої групи кларнетів із їх різновидами, двох фаготів, контрафаготу і саксофонів.

Для забезпечення звуків низького регістру до складу «великого змішаного духового оркестру» вводяться гелікони - низький за звучанням мідний духовий інструмент, укладеної колом. У сучасному складі оркестру гелікони замінюються тубами.

Ударна група «великого змішаного духового оркестру» доповнюється трьома литаврами – великою, середньою і малою.

На думку російського дослідника духової музики В. О. Матвеева серед видів виконання духової музики слід виділити «військові духові оркестри», які слід розглядати окремо як феномен музичної духової музики. «Військовий духовий оркестр» – це духовий оркестр, який являє собою підрозділ військової частини. Керівництво ним має військову ієрархію, а учасники – військові звання. «Військовий духовий оркестр» призначений для виконання військової музики, музичних творів у процесі стройового навчання військ, під час відправлення військових ритуалів, урочистих церемоній, а також для концертної діяльності (Матвеев, 1981: 321-385).

«Військовий духовий оркестр» існує у двох основних різновидах: оркестр мідного складу, який об'єднує мідні духові та ударні інструменти, та оркестр змішаного складу, що об'єднує мідні, дерев'яні духові та ударні інструменти. До основного складу традиційного «військового духового оркестру» входять саксофони, корнети in B, альти in Es, тенори і баритони in B, баси in Es і in B.

За кількістю музикантів «військового духового оркестру» його поділяють на оркестр «середнього змішаного складу», який включає флейту, кларнети in B, валторни in Es або in F, труби in B, тромбони. До оркестру «збільшеного змішаного складу» входять гобої, фаготи, кларнет in Es, саксофони. Група ударних інструментів включає малий і великий барабани, тарілки, литаври.

Репертуар духового оркестру зазвичай складається з урочистої музики – маршів, гімнів тощо. Водночас на концертах духовий оркестр виконує переклади класичної музики, до якої можуть входити також і оперні арії, увертюри, концерти і цілі симфонії.

Одним із основних відмінностей духового оркестру є можливість його застосування на відкритому повітрі. Його потужне і гучне звучання не потребує підсилювання різними технічними пристроями – мікрофонами чи іншими. Тому саме цей вид виконання духової музики використовується здебільшого для супроводу урочистих ходів різного характеру, а також для виконання танцювальної музики.

Характеризуючи духовий оркестр, слід зазначити роль його керівника, від якого залежить не тільки технічна якість музичних творів, що виконуються, а й виразно-образний аспект виконавства.

У сучасній науковій та методично-педагогічній літературі, присвяченій керівництву музичним колективом, розглядається безліч питань, які висвітлюють психолого-педагогічні та художньо-творчі аспекти роботи керівника. Всі вони схиляються до того, що основними якостями, які забезпечують

ефективність виконавської діяльності оркестру, слід розглядати у трьох основних аспектах: *професійні якості; комунікативні якості; особистісні якості.*

До професійних якостей диригента відносяться: музичні здібності (музичний слух, музична пам'ять, почуття ритму); моторна пам'ять (пам'ять на рухи); креативність мислення; швидкість реакції; мануальні здібності (моторика рук, гнучкість, чіткість рухів кистей рук і пальців); артистичні здібності; здатність до імпровізації.

Комунікативні якості диригента передбачають наявність навичок професійного та побутового спілкування. У сучасній психологічній літературі цей аспект характеризується новим поняттям – «комунікативне ядро особистості», що означає єдність відображення, ставлення та поведінки, виявляється у взаємодії особистості з іншими людьми або соціальними групами (Бодалев, 2011: 98). За такими якостями та вміннями визначають рівні успішності спілкування: рівень майстерності і свободи у спілкуванні; лідерський рівень; радикально-партнерський рівень; жорстко-консервативний рівень; авторитарно-агресивний рівень; ліберально-демократичний рівень. Для успішного спілкування диригента оркестру з музикантами він повинен володіти всіма рівнями комунікації.

Особистісні якості диригента оркестру повинні бути зорієнтовані на кращі морально-етичні норми поведінки: чесність, порядність, об'єктивність, доброзичливість, вимогливість, обов'язковість, відповідальність.

Висновок. На основі вище викладеного доходимо висновку, що ефективне функціонування духового оркестру та керівництво ним – це процес, що склався історично, це особливий вид музично-творчої діяльності, який включає в себе конструктивно-технічні винаходи музичних інструментів, уміння та навички виконавської діяльності, ефективне управління діяльністю оркестром за наявності професійних, комунікативних та особистісних якостей керівника оркестру (диригента).

Література

Богданов В.О. Шляхи розвитку духового музичного мистецтва в Україні (від витоків до початку ХХ століття): автореф. дис... д-ра мистецтвознав. 17.00.03. Нац. муз. акад. України ім. П.І.Чайковського. К., 2008. 32 с.

Бодалев А. А. Психология общения. Энциклопедический словарь М.: Когито-центр, 2011. С.98.

Круль П. Ф. Генезис духового та ударного інструментального виконавства України: автореф. дис... д-ра мистецтвознав. 17.00.01. Нац. муз. акад. України ім. П.І.Чайковського. К., 2001. 30 с.

Левин С. Я. Духовые инструменты в истории музыкальной культуры. В 2-х частях. Часть 1. Л.: 1973. 264 с.

Левин С. Я. Духовые инструменты в истории музыкальной культуры. В 2-х частях. Часть 2 Л.: Музыка, 1983. 190 с.

Матвеев В. Русский военный оркестр. *Хрестоматия по истории русской военной музыки.* Часть I. Сост. В. И. Тутунов. М.: ВДФ при МГК им. П. И. Чайковского, 1981. С. 321-385.

Музыкальная энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1978. Т. 4. С. 83-97.

Рогаль-Левицкий Д. Р. Беседы об оркестре. М.: Музгиз, 1961. 289 с.

Черных А. В. Флейта. *Советское духовое инструментальное искусство. Справочник* М.: Советский композитор, 1989. 320 с.

Briceño V. G. Wind instruments. 2019. Recovered on 27 May, 2021, de Euston96: <https://www.euston96.com/en/wind-instruments/>

Boydell B. R. The crumhorn and other Renaissance windcap instruments. Buren, 1982.

Gifford V. S. Music for oboe, oboe d'amore and English horn: a bibliography of materials at the library of Congress. Westport, Conn.: Greenwood, 1983.

Modern brass band: its components and activities

Stepanova Anna²

*State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky", Odesa, Ukraine*

The article covers the modern composition of a brass band, the main musical instruments that make up performing groups; the features of sound, range, tessitura of traditional musical instruments. Attention is also paid to the peculiarities of brass band leadership and professional skills of the conductor.

One of the main differences of a brass band is the possibility of its use outdoors. Its powerful and loud

² Senior Lecturer of the Department of Music and Instrumental Training State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky"

sound does not need to be amplified by various technical devices – microphones, etc. Therefore, this type of performance of wind music is used mainly to accompany the solemn processions of various kinds, as well as to perform dance music.

The highest type of brass band is the "large mixed brass band", which has the ability to perform works of considerable complexity.

The composition of the "large mixed brass band" has been characterised, first of all, by the introduction of three or four trombones, three parts of trumpets, four parts of horns. In addition, the "large mixed brass band" has a much more complete group of wooden wind instruments, consisting of three flutes (piccolo flute and two large flutes), two oboes, the English horn, a large group of clarinets with their varieties, two bassoons, contrabassoon and saxophones.

To provide low-register sounds, helicons are introduced into the "large mixed brass band" – a low-sounding brass instrument arranged in a circle. In the modern composition of the orchestra helicons are replaced by tubes.

The effective functioning of the brass band and its management is a historically established process of a special kind of musical and creative activity, which includes constructive and technical inventions of musical instruments, skills and abilities of performance, effective management of the orchestra through professional, communicative and personal qualities of the orchestra leader (conductor).

Keywords: brass band, wind musical instruments, wind orchestra management.

References

- Bodalev, A.A. (2011). *Psikhologiya obshcheniya* [Psychology of communication]. Entsiklopedicheskiy slovar' – Encyclopedic Dictionary. Pp. 98. Moscow: Kogito-center [in Russian].
- Bohdanov, V.O. (2008). *Shlyakhy rozvytku dukhovoho muzychnoho mystetstva v Ukrayini (vid vytkiv do pochatku KHKH stolittya)* [The development of musical wind music in Ukraine (from the rounds to the ear of the XX century)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv. Nat. muses. acad. Ukraine im. P.I. Tchaikovsky. [in Ukrainian].
- Boydell, B.R. (1982). *The crumhorn and other Renaissance windcap instruments*. Buren [in English].
- Briceño, V.G. (2019). *Wind instruments*. Recovered on 27 May, 2021, de Euston96: <https://www.euston96.com/en/wind-instruments/> [in English].
- Chernykh, A.V. (1989). *Fleyta* [Flute]. *Sovetskoye dukhovoye instrumental'noye iskusstvo – Soviet wind instrumental art*. Moscow: Sovetskiy kompozitor [in Russian].
- Gifford, V.S. (1983). *Music for oboe, oboe d'amore and English horn: a bibliography of materials at the library of Congress*. Westport, Conn.: Greenwood, [in English].
- Krul', P.F. (2001). *Henezys dukhovoho ta udarnoho instrumental'noho vykonavstva Ukrayiny* [The genesis of the wind and percussion instrumental viconomy of Ukraine]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv. Nat. muses. acad. Ukraine im. P.I. Tchaikovsky. [in Ukrainian].
- Levin, S.YA. (1973). *Dukhovyye instrumenty v istorii muzykal'noy kul'tury* [Wind instruments in the history of musical culture]. Part 1. Leningrad [in Russian].
- Levin, S.YA. (1983). *Dukhovyye instrumenty v istorii muzykal'noy kul'tury* [Wind instruments in the history of musical culture]. Part 2. Leningrad [in Russian].
- Matveyev, V. (1981). *Russkiy voyennyi orkestr* [Russian military orchestra]. *Khrestomatiya po istorii russkoy voyennoy muzyki – Reader on the history of Russian military music*. Part I., pp. 321-385. Ed. V.I. Tutunov. Moscow: VDF at MGK im. P.I. Tchaikovsky [in Russian].
- Muzykal'naya entsiklopediya*. (1978). *Musical encyclopedia*. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya. Issue 4, pp. 83-97 [in Russian].
- Rogal'-Levitskiy, D.R. (1961). *Besedy ob orkestre* [Conversations about the orchestra]. Moscow: Muzgiz [in Russian].

Accepted: January 31, 2022

